

II. Abdülhamid Döneminde Türkçe Öğretimi

Turkish Language Education during the Abdulhamid II Era

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Ali Fuat Arıcı

Yıldız Teknik Üniversitesi
aricialifuat@gmail.com

Yusuf Günaydın

Gazi Üniversitesi
yusufgunaydin@gazi.edu.tr

Başvuru / Submitted:
25 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
4 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1442849](https://doi.org/10.21021/osmed.1442849)

Atıf / Citation:

Arıcı, A. F; Günaydın, Y. "II. Abdülhamid Döneminde Türkçe Öğretimi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 333-349.

Benzerlik / Similarity: 18

Öz

Dünyanın en eski dillerinden biri olan Türkçenin öğretim tarihi, tespit edildiği kadarıyla oldukça yenidir. Yaklaşık iki asır öncesine kadar Türk çocuklarının aileden veya çevreden öğrendikleri düzeyde Türkçe okuma, konuşma ve dil bilgisi becerisine sahip olduğu görülmektedir. Türkçe öğretimi alanında 1850'li yıllara kadar yazılan eserlere bakıldığı zaman bu eserlerin büyük ölçüde yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alındığı görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla anayasayı (Kanun-ı Esasi) teşkil etme çalışmalarının başlaması dil sorununun, bir kez daha resmî çevrelere tartışılmasını sağlamıştır. Anayasanın 18. maddesinde, Osmanlı Devleti'nin resmî dilinin Türkçe olduğu ve devlet hizmetine girecekler için bu dilin bilinmesi gerektiğine dair hüküm (1876), Tanzimat döneminden önce ve Tanzimat döneminde Sarayın ve aydınların dil üzerine yapmaya çalıştıkları bazı reformlara resmîyet kazandırmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in devletin resmî dilini Türkçe yapması Türkçe öğretimi sürecinin seyrini değiştirmiştir. Türkçenin resmî dil kabul edilmesi, Türkçe ile ilgili gramer kitaplarının sayısının artması ve okullarda Türkçenin müfredatta yerini alması hem Türklerin kendi ana dillerini öğrenmesini hem de yabancıların Türkçeyi önemsemesini sağlamıştır. Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid döneminde Türk çocuklarına Türkçe öğretimi konusu ele alınmıştır. Çalışmanın kapsamı dolayısıyla azınlık okullarındaki Türkçe öğretimi çalışmaları ile yabancıların kendi topluluklarına Türkçe öğretme faaliyetlerine yer verilmemiştir. 1876-1909 yılları arasında kapsayan süreçte ana dili olarak Türkçe öğretimi alanında yaşanan gelişmeler ve kaydedilen ilerlemeler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Türkçe öğretimi, Kanun-ı Esasi.

Abstract

The history of teaching Turkish, one of the oldest languages of the world, is quite recent as far as it has been determined. Until about two centuries ago, Turkish children could reach to a level of Turkish language reading, speaking and grammar proficiency as much as they could acquire from their families or social surroundings. Having a closer look at the works of Turkish language education published until 1850s, it is found out that most of the works were written with the aim of teaching Turkish to foreigners. Sultan Abdulhamid II's acceding to the throne and attempts on creating a constitution (The Ottoman Basic Law) raised the Turkish language question back to the agenda to be discussed by the officials. In the article 18 of the Ottoman Law, it was stated that Turkish is the official language of the Ottoman Empire and the officials serving the government must be proficient in Turkish (1876). These provisions were formalized before and during the Tanzimat Era by the chamber and intellectual's efforts on reforming the Turkish language. Sultan Abdulhamid II declared Turkish as the official language of the government, which changed the course of the Turkish language in history. The fact that Turkish was accepted as the official language, Turkish grammar books were published, and Turkish language lessons were integrated in the curriculum at schools, motivated Turkish people to learn their mother tongue and foreigners to give more importance to Turkish as a foreign language. In this paper, teaching Turkish-to-Turkish children during Sultan Abdulhamid II Era is discussed. Since the duration of the presentation is limited, practices of teaching Turkish at minority schools and practices of teaching Turkish by foreigners in their own communities are not included.

Keywords: Abdulhamid II, Turkish language teaching, the Ottoman basic law.

Giriş

10. yüzyılda doğmaya başlayan Oğuz Türkçesi, başka bir ifadeyle güney Türklerinin dili ilk önce 11. yüzyıldan 13. yüzyılın sonlarına kadar Selçuklu Devleti'nde, daha sonra Osmanlı'da ve Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi çeşitli Türkmen devletlerinde tam anlamıyla Anadolu Türklerinin dili hâline gelmiştir.¹ Osmanlı Devleti'nin ilerlediği yönde karşılaştığı beyliklerin ve grupların da Türkçe konuşuyor olması Türkçenin özellikle batıya ve güneye doğru yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Arap dünyasıyla ilk büyük karşılaşması 16. yüzyılın başında meydana gelmiştir.² Osmanlı'nın Müslüman olan Araplarla karşılaşmasının ve daha sonra Mekke, Medine ve Kudüs gibi kutsal toprakların Osmanlıların eline geçmesinin Türkçe üzerinde olumlu etkisi olmuştur. Bu durum Türkçenin aslî yapısını bozmadan biraz daha ilerlemesine ve zenginleşmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim İstiklal Marşı Derneği'nin³ çalışmasında 3197 kelimenin Kur'an-ı Kerim'den Türkçeye geçtiği, yine Parlar'ın çalışmasında⁴ ise Hadis-i Şeriflerde geçen 7574 kelimenin Türkçede yer aldığı tespit edilmiştir. Türkçeye yeni giren kelimelerin halk ve eğitilmiş çevreler tarafından kullanılması aynı anda tecelli etmediği için eğitim, bilim ve edebiyat diliyle konuşma dili arasındaki fark belirginleşmeye başlamıştır.

Osmanlı döneminde Türkçe, Balkanlar'dan Afrika'ya oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.⁵ Böylece her grubun kendi dilini kullanması ve bunun sonucu olarak dilini geliştirmesinin yolu açılmıştır. Bu durum imparatorluk içinde dil zenginliğini koruyup geliştirmeye katkı sağlarken Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesini sekteye uğratmıştır. Mezkûr vaziyet halk ile üst sınıfların (eğitim, bilim ve sanat ehlinin) kullandığı dilde farklılaşmalar meydana getirmiştir. Nitekim Osmanlı döneminde okutulan kitaplar Arapça olduğu için medreselerde ağırlıklı olarak bu dille eğitim yapılıyor ancak ders anlatımlarında Türkçe tercih ediliyordu.⁶ Özellikle İstanbul'un fethinden sonra İstanbul ve çevresinde oluşan dil ile Osmanlı devletinin diğer yerlerinde konuşulan dil arasında farklılıklar oluşmuştur. İstanbul'da konuşulan Türkçe, Anadolu'daki Türkçeden hayli farklıdır. Kelime hazinesinin zenginliği ve söyleyiş bakımından İstanbul'da gelişen Türkçe daha ince bir dildir.⁷

Tanzimat aydınları, bu durumun farkına varmış ve meselenin çözümü adına dil konusunda yapmaya çalıştıkları, II. Abdülhamid döneminde hayata geçirmeye başlamıştır. Özellikle Türkçe gramer kitabının yazılması, Türkçenin ders olarak okutulması, Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesi, gazetelerin sayısının artırılması ve gazetelerin toplumun her kesimi tarafından okunmasına yönelik gayretler, Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde Türkçenin yeniden ayağa kalkışında etkili olmuştur. Bu gelişmeler Osmanlı eğitim sisteminde Türkçenin yer almasına, azınlık okullarında Türkçe eğitimin zorunluluğuna ve denetimine ayrıca yabancıların kendi milletlerine Türkçeyi öğretmek için Türkçe gramer kitaplarını kaleme almalarına zemin hazırlamıştır. Nitekim

¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009): 247.

² Karpat, *a.g.e.*, 254.

³ İstiklal Marşı Derneği, *Türk'ün Dili Kur'an Sözü* (İstanbul: TİYO Yayınları, 201), VIII.

⁴ Muammer Parlar, *Rasulü Ekrem Söyledi İşiten Türk Oldu* (İstanbul: TİYO Yayınları, 2015)

⁵ Hayati Develi, *Osmanlı'nın Dili* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2008): 9.

⁶ Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Eğitimi", *Turkish Studies*, 5/3 (2010): 1785.

⁷ Develi, *a.g.e.*, 54.

1903 yılına ait bir arşiv belgesinde⁸ Cebel-i Lübnan mekteplerinde Türkçe dersi verilebilmesi için gerekli kitap ve risalelerin gönderilmesine ilişkin resmî bir belge tespit edilmiştir.

Türkçe öğretimiyle ilgili günümüze kadar ulaşan ilk kitaplar incelendiğinde bu kitapların, büyük ölçüde yabancılara Türkçe öğretmek, Türkçe ile başka bir dili mukayese etmek veya dinî içerikli metinleri aktarabilmek için kaleme alındığı görülmektedir. Tanzimat dönemine kadar sadece ana dili öğretimini amaçlayarak kaleme alınan ilk eser Bergamalı Kadri'nin Türkçe dil bilgisi kitabı olan Müyessiret'ül-Ulûm'dur.⁹ Bu eserden sonra da yaklaşık üç asır boyunca ana dili öğretimiyle ilgili bir eser vücuda getirilmemiştir.

Dil üzerine kafa yoran Tanzimat aydınları kendilerince belli bir yol haritası çizmiş, bu yolla halkı aydınlatmaya, onları edebiyatın içine çekmeye ve dil konusunda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Sultan Abdülmecit'in izniyle açılan akademinin ilk çalışmaları, Türkçe bir gramer kitabının hazırlanıp basılması, herkesin anlayabileceği bir dil ile Türk tarihinin yazılması ve Türkçe bir sözlüğün hazırlanması yönünde olmuştur. Alınan bu kararlar bu dönemden önce Türkçe ile ilgili çalışmaların yapılmadığının delili mahiyetindedir. Ayrıca bu dönemde açılan okulların müfredatlarında Türkçe dersinin yer alması Türkçe adına önemli bir gelişme olsa da Türkçe öğretecek öğretmenlerin elinde bu alanla ilgili sağlam bir kaynağın olmayışı da ayrı bir sorunu beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin ilk çağdaş eğitim bilimcisi olarak kabul edilen Selim Sabit Efendi'nin kaleme aldığı "Rehnümâ-yı Muallimin" adlı eserde Türkçe okuma-yazma öğretimine önemli bir yer verilmiştir.¹⁰ Bu kitap hem Türkçe öğretim yöntemlerine yer vermesi hem de ilk Türkçe öğretim programı olması açısından önemlidir.

1. Sultan II. Abdülhamid Devrinde Eğitim Hassasiyeti

Dünya ölçeğinde olduğu gibi Sultan II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) de Osmanlı'da büyük değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönem içerisinde yaşanan olayların Osmanlı tarihine damgasını vurduğu belirtilmektedir.¹¹ İktisadi, siyasi ve tarihî kırılma anlarını içinde barındıran bir dönem olan II. Abdülhamid devri, tarihçilerin yanı sıra edebiyat, sanat, ekonomi, siyaset, eğitim gibi birçok sahadan araştırmacının dikkatini cezbetmektedir. Mezkûr sultanın hakkındaki ön yargılar ve karalama kampanyaları neticesinde oluşan mevcut kabuller, yeni incelemeler ile birlikte yerini daha nesnel değerlendirmelere bırakmaktadır. Bu duruma somut bir örnek verilecek olursa; Nihal Atsız'ın 1956 yılında kaleme aldığı makaledeki şu değerlendirme son derece dikkat çekicidir:

"Kendisinden önceki devirlerin ağır yükünü omuzlarında taşıyan, en güvenebileceği adamların ihanetine uğrayan ve dağılmak üzere olan içi ve dışı düşman dolu bir imparatorluğu 33 yıl sırf zekâ ve hamiyet ile ayakta tutan bu büyük Padişah; kâtil, kanlı, müstebit, kızıl sultan, cahil ve korkak olarak tanıtılmış, daima aleyhinde işleyen bu propagandanın tesiriyle de böyle tanınmış talihsiz bir insandır."¹²

⁸ BOA, Y., *MTY*, 252/19

⁹ Yavuz Özmakas, "Bir Kitabın Peşinde: Bir Kültür Dedektifliğinin Öyküsü", *Belleten*, 5 (1994): 36-37

¹⁰ İhsan Kalenderoğlu ve Selçuk Dağdelen, *Yenilikçi Eğitimin Mimarı: Selim Sabit Efendi*. Ed. A. F. Arıcı. Büyük Eğitimciler içinde. (Ankara: Pegem Kültür Yayınları, 2020), 135-146.

¹¹ Sefa Dirgen, *II. Abdülhamid Dönemi Muhafız Taburu: Ertuğrul Süvari Alayı* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021): 6

¹² Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2018): 101.

622 senelik Osmanlı tarihinin en tartışmalı karakterlerinden biri olarak addedilen Sultan II. Abdülhamid ve dönemi; tarihî, siyasi ve ideolojik kavğalar dolayısıyla uzun bir süre objektif bir gözle değerlendirilememiştir.¹³ Osmanlı tarihinin en çok konuşulan ve tartışılan bu dönemin aynı oranda çalışılmadığı ve araştırmalara konu edilmediği de ifade edilmiştir.¹⁴ Son yıllarda ise II. Abdülhamid'in şahsının, idare tarzının ve döneminin daha iyi anlaşılması için birçok bilimsel çalışma yürütülmektedir. Tüm bu çalışmalar, 33 yıllık kritik dönemi, Osmanlı'nın modernleşme gayretlerini ve Türkiye'nin doğuş serüvenini idrak etmede araştırmacılara yol göstermektedir.

Osmanlı devlet tarihinde uzun bir sürece tekabül eden çağdaşlaşma serüveninde II. Abdülhamid devrinin çok mühim bir yeri bulunmaktadır. Oldukça çalkantılı bir ortamda tahta çıkan padişah, iktidarını güçlendirip idare kuvvetini eline aldıktan sonra yenileşme hareketlerine hız vermiştir. İmar, ulaşım, sağlık ve en önemlisi eğitim sahalarında yoğun çabalar harcanmıştır. Bu çabalar neticesinde payitaht içinde ve dışında eğitim-öğretim faaliyetleri yaygınlaşmış, çok geniş halk kitlelerine eğitim imkânı ulaştırılmıştır. 1876 tarihli Kanun-ı Esasi adlı anayasa metninin 114. maddesinde "Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecâtı ve teferruatı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır." ibaresine yer verilerek ilköğretimin zorunlu olduğu belirtilmiştir.¹⁵ Bu madde kapsamında sadece erkek çocukların değil, aynı zamanda kız çocuklarının da eğitime eşit oranda erişiminin yolu açılmıştır. Ortaöğretim seviyesi için idadi ve rüştiyeler açılmış, yükseköğretim alanında Darülfünun tesis edilmiştir. Böylelikle sadece ilköğretim değil, ortaöğretim ve yükseköğretim kademelerine dair atılımlar da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Aşiret Mektepleri gibi daha önce eşine benzerine rastlanmamış özgün eğitim kurumları tasarlanarak hayata geçirilmiştir. Devrin zorlu koşulları, dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal meseleleri dikkate alındığında böylesi çalkantılı bir zamanda eğitime bu denli ehemmiyet verilmesi ve bütçe ayrılması, ayrıca işlenmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶

Osmanlı modernleşme sürecinde eğitim yenilikleri önemli bir yer kaplamaktadır. Bu güncellemelerle Osmanlı devleti eski şanlı günlerine döndürülmek istenmiştir. Girişilen faaliyetler, askerî ve mali sahada Batının gerisinde kalan imparatorluğu kurtarma çabaları olarak da telakki edilmiştir.¹⁷ Osmanlı son dönem eğitim tarihi incelenirken Tanzimat devrinde yapılan hamlelerin Batıyı taklitten öteye geçemediği, diğer yandan II. Abdülhamid döneminde hızlı ve etkili reform hareketleri yapıldığı belirtilmektedir.¹⁸

Batılı ülkelerin yakalamış olduğu teknolojik gelişmelerin hızına ayak uydurmak ve bilimsel ilerlemeleri takip etmek amacıyla II. Abdülhamid döneminde eğitim kurumları üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Hızlı bir şekilde okullaşma yoluna gidilmesi ve okulların plan-program

¹³ Necmettin Alkan, *Türkiye'de Siyasi Hesaplaşma Aracı Olarak Sultan II. Abdülhamid: Kızıl Sultan'dan Ulu Hakan'lığa Dönüşen Algı*. Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi içinde (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022): 81.

¹⁴ Taner Hafızoğlu, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*. (Şanlıurfa Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014): 108.

¹⁵ Nurcan Çevik, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitimdeki Gelişmeler: Kastamonu Örneği* (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021): 10.

¹⁶ Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018): 46.

¹⁷ Aziz Kaynak, *Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012): 290.

¹⁸ Kaynak, *a.g.e.*, 95.

ve yöntem bakımından düzenlenmesi, bu dönemin karakteristik bir özelliğidir.¹⁹ Mevcut okulların iyileştirilmesi ve yeni mekteplerin açılması ile eğitime ivme kazandırılmak istenmiştir. Osmanlı tarihinin en önemli eğitim hamlelerinin yapıldığı mezkûr dönemin daha fazla irdelenmesi gerekmektedir.²⁰

II. Abdülhamid dönemi, her seviyeden okulun ve okullu sayısının en fazla artış gösterdiği dönem olarak tarihe geçmiştir.²¹ Mevcut eğitim kurumları ıslah edilirken çok sayıda yeni okul açılmıştır. Yasal düzenlemelerle eğitimde çığır açacak bir dönemin kapıları aralanmıştır. Öte yandan, maddi imkânsızlıklar, öğretmen eksikliği ve halkın eğitime yeterince ilgi göstermemesi gibi sebeplerden ötürü eğitimde hedeflenen başarının yakalanamadığı da ifade edilen hususlardan biridir.²² Dönemin eğitim politikası, Batı dünyasıyla rekabet edebilmek amacıyla başta Avrupa olmak üzere Batı'dan araç-gereçlerin ve pedagojik tekniklerin seçici bir şekilde alınması üzerine kuruludur.²³ Batılı tekniklerle güncellenen ve yeni açılan okullar vasıtasıyla imparatorluğun genç nüfusuna hitap edilerek yönetim kademelerinde vazife alacak memurların yetiştirilmesinin yanı sıra devletin geleceğine katkı sunulmak amaçlanmıştır.²⁴ Eğitime verilen destekler aynı zamanda devlete bürokrat yetiştirme anlamına geldiği için önemsenmektedir. İmparatorluğun eski ihtişamlı günlerine dönme çabaları olarak da değerlendirilen yenileşme çabaları, bir devlet politikası hâlinde titizlikle uygulanmıştır. Nitekim II. Abdülhamid devrinde yetişmiş nesil, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarını teşkil etmektedir.²⁵ Cumhuriyeti kuran kadroların yetiştiği dönem olan Abdülhamid devresini anlamının Cumhuriyetin kuruluş serüvenini ve günümüzü anlamlandırma bakımından gerekli olduğu söylenebilir.

1869 yılında kabul edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, eğitim reformlarına şekil veren hukuki bir çerçeve metnidir. Yıllardır ihmal edilen eğitim alanındaki bu girişimler bir seferberlik hüviyetindedir. Bu kanun ile birlikte ülkenin birçok yerine modern eğitim kurumları açılmaya başlanır, Darülfünun kurulur.²⁶ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, her köy ve mahallede bir sıbyan mektebi açılmasını öngörmekteydi.

2. Türkçenin Ana Dili Olarak Öğretimi

Türk dilinin tarihi çok eskilere dayansa da ana dili olarak öğretimiyle ilgili eserlerin tarihi çok eski değildir. Osmanlı eğitim sisteminde, eğitim dili elbette ki Türkçedir. Ancak Türkçe dersi ayrı bir ders olarak verilmemekte, kural ve kaideleriyle öğretilmemektedir. Bu durumun temel sebeplerinden biri de gramer kitaplarının olmamasıdır. Osmanlı döneminde (16. yüzyıl) Türklere ana dillerini öğretebilmek amacıyla kaleme alınan ilk eser Bergamalı Kadri'nin Türkçe dil bilgisi kitabı Müyessiret'ül-Ulûm'dür. Müyessiret'ül-Ulûm, Batı Türkçesiyle yazılan ve Türkiye Türkçesi

¹⁹ Gülmisal Emiroğlu, 2. *Abdülhamid Dönemi Layihalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996): 6.

²⁰ Hafizoğlu, *a.g.e.*, iv.

²¹ Kaynak, *a.g.e.*, 117.

²² Hafizoğlu, *a.g.e.*, 68-69.

²³ Mustafa Gündüz, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Tarihçiliğinde Yöntem ve İdeoloji*. Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi içinde (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022): 279.

²⁴ Benjamin Fortna, *Mekteb-i Hümayun "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005): 294.

²⁵ Tuncer Baykara, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucularının Yetiştirdiği Bir Dönem Olarak Sultan II. Abdülhamid Çağı*. Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi içinde (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022): 58.

²⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2002): 237.

kurallarıyla yazılan ilk gramer kitabı olması yönüyle oldukça değerli olsa da bugünkü anlamda bilimsel bir gramer kitabı olarak kabul görmemiştir. 1851 yılında hazırlanıp Encümen-i Daniş'in açılışında Sultan Abdülaziz'e sunulan Kavâid-i Osmaniye²⁷ adlı eser, Türkçenin kurallarını bir ders kitabı hüviyetiyle öğreten ilk dil bilgisi kitabı²⁸ olarak kayıtlara geçmiştir. "Ahmet Cevdet Paşa, Kavâ'id-i Osmaniye'nin yeni başlayanlara öğretilmesinde ve anlatılmasında zorluklar görüldüğünden onun bir özeti mahiyetinde olan "Medhal-i Kavâ'id" adlı eseri yazmış ve bir sene sonra (1268/1852) o da rüştiye mekteplerinde okunmak üzere basılmıştır. Cevdet Paşa daha sonra ilk maarif nazırlığı sırasında ilk baskısı 1288/1871'de yapılan Kavâ'id-i Türkiye adlı kitabı sıbyan mektepleri için kaleme almıştır."²⁹

II. Mahmut "ilk mektep" zorunlu hâle getirilmesiyle birlikte, okuma yazma konusunu geniş olarak ele alan bir ferman yayımlamıştır.³⁰ Yine Sultan II. Mahmut'un Türkçenin açık ibare ile yazılmasının savunucusu olduğu bilinmektedir. Kendisine sunulan kitap ve risaleler münasebetiyle ilgililere herkesin anlayabileceği biçimde ve imkânların elverdiği ölçüde Türkçe kelimeler kullanılmasını önermiştir. Tanzimat devrinde ortaya çıkan bu gelişmeler bu yeni bir anlayışın ürünüdür.³¹

Tanzimat döneminde 1826 yılında, Türkçenin ders olarak okullarda öğretiminin planlı bir şekilde hayata geçirilmesi gerçekleşmiştir. 1826'da açılan Tıp Mektebinin hazırlık kısmına yabancı dil yanında Türkçe dil bilgisi ve imla dersleri konmuş fakat öğretim Fransızca yapılmıştır.³² Daha sonra öğretim dili Türkçeleştirilmiştir. Tanzimat-ı Hayriye (1839) dönemlerinde medreselerden ayrı açılan Avrupai tarzdeki mekteplerde Türkçe okutulmuştur. 1850-1923 arasındaki 70 yıllık süre içinde yirmi küsur kavâid ve sarf isimleriyle dil bilgisi kitapları yazılmıştır.³³ Son dönemlerde yapılan araştırmalar dikkate alındığında ise bu sayının yirminin çok üstünde olduğu görülmektedir.

Özellikle Tanzimat'tan sonra Avrupa ile ilişkilerin artması, Türk aydınlarının Avrupa ziyaretleri ve Avrupa'daki eğitim imkânlarını yerinde görmeleri; bilim, sanayi ve teknoloji alanlarındaki gelişmeler ve bu gelişmelerin neticesi olarak yeni kelime bulma sorunu, gazetelerin yavaş yavaş çoğalması, alfabe sorunu ve özellikle 1. Meclis'te mebusların Türkçe konuşarak anlaşamaması dil sorununun ele alınmasını, dil eğitiminin zorunlu hâle getirilmesini sağlamıştır. Böylece yıllarca ihmal edilen Türkçe, okullarda zorunlu dil hâline getirilmiş ve Türkçe bir ders olarak müfredatta yerini almıştır.

Tanzimat Fermanı'nda birçok alanda reformlar yapılması istendiği hâlde eğitime değinilmemiştir. Ancak Ferman'da eğitimle ilgili bir maddenin olmaması Tanzimatçıları eğitimle ilgilenmekten alıkoymamıştır. Tanzimat aydınının tasarladığı yeniliklerin gerçekleştirilebilmesi için

²⁷ Kavâid-i Osmâniyye: Türkçede yayımlanan ilk gramer kitabı olarak önem taşıdığı gibi Cevdet Paşa'nın hayatının sonuna kadar ilgileneceği dil konusundaki çalışmalarının da ilk adımını teşkil eder. Kitabın ilk tertibi (İstanbul 1281) Cevdet Paşa ile Keçecizâde Fuad Paşa'ya aittir. Ancak daha sonra Cevdet Paşa eseri Tertib-i Cedid Kavâid-i Osmâniyye adıyla yenilemiş ve kendi ismiyle bastırılmıştır (İstanbul 1303). Kitap Cevdet Paşa tarafından ayrıca muhtasar olarak tertip edilmiş ve değişik adlarla otuzdan fazla baskısı yapılmıştır. (TDV, 1993: 449)

²⁸ Nazım Hikmet Polat, "Ahmet Cevdet Paşa ve Türkçenin Öğretimi", *TÜBAR XIII* (2003), 447-454.

²⁹ Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa* (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2015): 154.

³⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Yayınları, 2016): 152.

³¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)*. Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001): 7-96.

³² Rekin Ertem, *Dil Öğretimi*, (Ed. E. Erverdi, M. Kutlu ve İ. Kara) Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi 2, (İstanbul, Dergâh Yayınları, 1977): 300-305.

³³ Ertem, *a.g.e.* 300-305.

ihtiyaç duyulan nitelikli insanların yetiştirilebilmesi için farklı alanlarda eğitim veren kurumları açmışlardır. Eğitim reformu diğer alanlarda yapılmak istenen reformlardan ayrı tutulmamıştır.³⁴

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitimde gerçekleştirdiği reformlarla Türkçe öğretiminde yeni bir safhaya geçmiştir. Öğretmenlerinin Türkçeyi dahi tam anlamıyla bilemediği bir dönemden reform sürecine ve bununla bağlantılı olarak eğitimde kurumsallaşmaya dönüşen sistem kurgusu; Türk dilinin grameri, yazımı, okuması gibi dilin temel bileşenlerinin öğretiminde merkezden taşraya yayılan bir seferberlik ortaya çıkarmıştır.³⁵

Nihayet Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde, modern eğitim sisteminin bütün kademelerinde Tanzimat döneminde başlatılan reform girişimlerinin ciddi biçimde devam ettirildiği, eğitim sisteminin daha da merkezileştirilerek kontrolün artırıldığı görülür. Nitekim 1876 Anayasası, zorunlu ve parasız temel eğitimi, bir dereceye kadar modernize olmuş ve merkezileşmiş eğitim sistemi modelini teyit etmektedir.³⁶ Bu dönemde okuma-yazma oranı bir önceki döneme göre üç kat artmış, ortaöğretimde birçok alanda okullar açılmıştır. Yine bu devirde Türkçeyi ortak dil hâline getirme çabaları gözlemlenmektedir. Müslüman olan ve olmayan tebaanın çocuklarının aynı okullarda eğitim görüp Türkçe öğrenmesinin, öğrencilerde ve ailelerde ortaklıkları artırması ve aynı devlet çatısı altında yaşama bilinci kazandırması hedeflenmiştir. İptidailerde Türkçenin birleştirici gücünden istifade edilerek imparatorluk ruhuna katkı sunulmak istenmiştir. Milliyetçilik akımlarının hız kazandığı bir dönemde parçalanma tehlikesine karşın siyasi birliği kuvvetlendirmek gerekmektedir. İşte bu noktada taşrada ilköğretimin önemi fark edilmiş ve bu yönde yatırımlar yapılmıştır.³⁷

II. Abdülhamid dönemi, önceki dönemlerde yazılı metinlerle kurulmaya çalışılan eğitim sisteminin uygulanma safhası olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde öngörülen birçok çalışma bu dönemde hayata geçirilmiştir. Sözelimi iptidai, rüştiye, idadi, sultani gibi daha önceden kurulan okulların çoğalması ve yaygınlaşması, özellikle elifba öğretiminde ve bazı öğretim anlayışlarında teklif edilen ve genel olarak usul-i cedide olarak adlandırılan yeniliklerin okullara girmesi, farklı amaçlara hizmet eden çok çeşitli meslek okullarının açılması hep bu dönemde meydana gelmiştir.³⁸

Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitimde tam manasıyla bir çığır açma dönemi olarak nitelenmektedir. Sultan Abdülhamid'in eğitime atfettiği ehemmiyetin yanı sıra bu dönemi daha önceki dönemlerden ayıran başlıca özelliğin taşra eğitimine verilen değer olduğu ifade edilmektedir.³⁹ Yine bu dönemde devlet bir taraftan özellikle eğitimde genişleme ve yayılmaya öncelik verirken diğer taraftan bölünmekte olan imparatorluğu da yine bu yolla toparlama gayreti sarf etmiştir. Bu gayretler, "Her köye bir cami ve bir mekteb" cümlesinin Abdülhamid'e

³⁴ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977): 1752.

³⁵ Eralp Yaşar Azap, "Osmanlı Okullarında Türkçenin Öğretimine Genel Bir Bakış." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 20 (2024): 242-265.

³⁶ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı* (İstanbul: Tan Matbaası, 2004): 216.

³⁷ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988): 78.

³⁸ Ersoy Topuzkanamış, "Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği, Tarihin Peşinde". *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19 (2018b): 185-226.

³⁹ Büşra Karateşer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 57 (2017): 425.

atfedilmesine⁴⁰ ve padişahın “Maarifperver Sultan” olarak betimlenmesine⁴¹ kapı aralamıştır. Nitekim mezkûr dönemde hazırlanan okul müfredatları (1880, 1891-92, 1901, 1904) incelendiğinde bu durum kendini göstermektedir. Çünkü eğitim aracılığıyla dinî kimliğin kuvvetlendirilmesi ve milletin fertlerini bu kimlik etrafında toparlama düşüncesi, sayıları artan okullar sayesinde çok geniş bir kitleye ulaşacaktı. Daha önceki dönemlerde İslam’ın genel kaideleri öğretilmeye çalışılırken II. Abdülhamid döneminde konunun daha geniş bir şekilde ele alınarak müfredatların “İslam Toplumu” anlayışının da yerleştirilmeye gayret sarf edildiği anlaşılmaktadır.

1631 senesinde Koçi Bey’in yazdığı risaleyle birlikte bağlayan layiha geleneği, II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Layihalar, başta iktisadi, içtimai ve siyasi olaylar olmak üzere yaşanan gelişmelerin kaydedildiği bir tür rapor olarak görülebilir. II. Abdülhamid devrinin layihalarında eğitim konusunun çokça işlenmesi, dikkat çekicidir.

Sultan Abdülhamid’in Türkçe konusundaki hassasiyeti, padişahın saltanatının başlangıcından itibaren gözlemlenen bir özelliktir. 1876 tarihli Kanun-i Esasi adlı anayasal metinde devletin resmî dilinin Türkçe olduğunun belirtilmesi, ayrıca Türkçe bilmenin milletvekili ve devlet memuru seçilebilmek için şart addedilmesi, devletin tüm kurumlarında Türkçe kullanımının yaygınlaşması, dilimize verilen ehemmiyet ve gösterilen özenin somut göstergeleridir.⁴² Devletin açtığı resmî okulların yanı sıra gayrimüslim okullarında da Türkçenin okutulması yönünde hassasiyet gösterilmiştir. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid’in hususi bir itina ile Türkçe öğretimi konusunda kesin bir kararlılık gösterdiği söylenebilir. Ancak bir arşiv belgesinde⁴³ Rum mekteplerinde talimat gereği Türkçe dersi okutulması üzerine bu mekteplerdeki müdürlerin istifalarının engellenemediği ifade edilmektedir. Başka bir belgede⁴⁴ ise yabancı okul müdürlerinin Türkçenin okutulmasıyla ilgili talimatın bir yıl ertelenmesini istedikleri belirtilmektedir.

2.1. Sıbyan Mektepleri ve İptidailerde Türkçe Öğretimi

Sultan II. Abdülhamid devrinde yapılan eğitim reformlarına ilköğretimden başlanmıştır. Eğitimde nitelik ve niceliği artırmanın yolunun en temel eğitim kademesi olan ilköğretimden itibaren ele alınması gerekliliği göz önüne alınmıştır. Bu minvalde ilköğretime büyük önem verilmiş, okullaşma faaliyetlerine hız verilmiştir. Böylelikle maarif seferberliğinin sağlam temeller üzerine inşa edilmek istendiği görülmektedir. Mevcut okulların yenilenmesi ve yeni okullar açılması suretiyle girilen okullaşma sürecinde ilköğretim düzeyinde başarılı olunmuştur. Akyüz’ün⁴⁵ de belirttiği üzere payitahtta ve taşrada 37 yıllık Tanzimat sürecine kıyasla bu dönemde, ciddi bir gelişim gözlenmiştir.

İslahat ve yenilenme döneminde klasik dönemin yeniden şekil verilen eğitim ve öğretim müesseselerinden birisi de İptidai mektepleridir. Tanzimat’ta faaliyetine devam eden sıbyan mektepleri, 1279/1862’de mekteplere dönüştürülmüş ve mevcut 360 sıbyan mektebinden 36’sı ibtidâi mektep hâline getirilerek yeni usulde eğitim ve öğretime başlanmıştır. 1288/1871’de sıbyan

⁴⁰ Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016): 380.

⁴¹ Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018): 54-55.

⁴² Vurgun, a.g.e., 76; Vahdettin Engin ve Ahmet Vurgun, *19. yüzyıldan 20. yüzyıla Osmanlılık-Türkçülük Algısı ve 19. Yüzyılın Başlarında Modernleşme Çabası Türkler Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar* (İstanbul: Arvana Yayınları, 2014): 185-186.

⁴³ BOA, HR SYS, 2388/29

⁴⁴ BOA, MF MKT, 1207/17

⁴⁵ Akyüz, a.g.e., 251.

mektepleri ıslahatı daha genişleyerek devam etmiştir. Ancak sıbyan mektepleri tamamen ortadan kalkmamıştır. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurken diğer taraftan da ibtidaiye programları geliştirilmiştir.

1891'de şehirlerdeki ibtidaiyeler 3 yıl, köylerdeki 4 yıl eğitim vermektedir. Şehir ibtidaiyelerinin ders dağıtım cetvelleri şu şekildedir.

Tablo 1. *Şehir ibtidaiyelerinin ders dağıtım cetveli*⁴⁶

Dersler	1. yıl	2. yıl	3. yıl
Elifbâ	12	-	-
Kur'an-ı Azimüşşan	12	6	5
Tecvid	-	2	2
İlm-i Hâl	2	3	3
Sarf-i Osmanî	-	-	2
Hüsn-i hat	1	2	2
Ahlâk	-	2	2
İmlâ	3	3	3
Kıraat	3	2	1
Tarih	-	-	1
Coğrafya	-	2	2
Hesap	1	2	2
Yekün	22	22	25

Tablo 2. *Taşra köy iptidaiyeleri ders dağıtım cetveli*⁴⁷

Dersler	1. yıl	2. yıl	3. yıl	4. yıl
Elifbâ-i Osmanî	12	-	-	-
Hesap-ı Zihnî	6	2	-	-
Kur'an-ı Kerim	-	6	5	5
İlm-i Hâl	-	3	3	3
Kıraat	-	3	3	3
Hatt ve İmlâ	-	2	2	2
Hesap	-	-	3	3
Ecza-yı Şerife	12	-	-	-
Yekün	30	16	16	16

Sıbyan mektepleri medreseler ekseninde eğitim yapan, genellikle de medrese mezunu hocaların ders verdiği kurumlardır. İptidai mekteplerinin öğretim elamanı ihtiyacını karşılamak için “Dârü'l-Mu'allimîn-i Sıbyan” isimli modern bir okul açılmıştır. Bunun yanında bu okullar müfettişler tarafından denetime tabi tutulmuştur. İleriki yıllarda eğitim politikası gereği Osmanlı Devleti, iptidai mekteplerinden yana tavır alınca, sıbyan mektepleri toplum nazarında gözden düşmüştür.⁴⁸

⁴⁶ Cahit Baltacı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim*. (Ed. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca) Türkler, C.11 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002) 446-462.

⁴⁷ Baltacı, *a.g.e.*, 446-462.

⁴⁸ Umut Başar, *Yüzbaşı İhsan'ın Kavâ'id-i İmla ve Tahrir'inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014): 129-131.

1880 senesinde Amasya'dan gönderilen bir layihada, devlet-i âliye sınırları içerisinde Müslümanların maarif bakımından geri kalmış olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ İdadiler yerine daha fazla ihtiyaç duyulan nahiye ve köylerde iptidai mekteplerin açılması gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Böylelikle Türkçe ve dört işlem gibi temel becerilerin ilköğretim düzeyinde öğrencilere kazandırılması hedeflenmektedir.

Türkçe öğretiminin ilköğretimde nasıl yapıldığı konusuna gelince; hiç kuşkusuz ki bu mekteplerin eğitim dilinin Türkçe olması, göze çarpan ilk husustur. Kur'ân-ı Kerim ile Elifba dersleri verilmiş ve çocuklara okuma öğretilmiştir. II. Mahmut'tan itibaren ders programlarına yazma becerisinin de girdiği görülmektedir. 1847 yılında sıbyan mektepleriyle alakalı ilk resmî ıslahat çalışması yapılmış, daha sonraları sıbyan mekteplerinin resmî programlarına "Sarf-ı Osmani" ve "Kavâ'id-i imlâ" gibi dil bilgisi dersleri girmiş ve okuma ile yazma dersleri belli bir düzene sokulmuştur.

İptidai mekteplerinin ortaya çıkışı büyük ölçüde, Avrupa'da eğitim sistemini inceleyen Selim Sabit'in çalışmalarıyla olmuştur. Selim Sabit, ilk okuma-yazma öğretimiyle ilgili olarak eski yöntemin aksine yeni yöntemler savunarak kendinden sonra birçok eğitimciye örnek teşkil etmiştir. 1892 yılında iptidai mektepleriyle ilgili yapılan iki çalışma ile bu okulların öğretim programları İstanbul ve taşra okulları olarak iki ayrı çerçevede çizilmiştir. Sarf-ı Osmani, imla, kıraat ve hat derslerinin saatleri sınıflara göre ayrılarak düzenlenmiştir. Ders programlarıyla ilgili son çalışma ise 1904 yılında Münif Paşa tarafından bütün iptidai okulları için ortak bir programın hazırlanmasıyla neticelenmiştir. 1904 tarihli program da önceki programlarla hemen hemen aynı içeriğe sahiptir.⁵⁰

Türkçe derslerinin tüm dersler içinde yüzdelik ağırlığı incelenecek olursa; 1. sınıf düzeyinde %33, 2. sınıf düzeyinde %25, 3. ve 4. sınıflar düzeyinde %8,5, 5. sınıf düzeyinde %12, 6. ve 7. sınıflar düzeyinde %8, tüm bu sınıf düzeylerinde ortalama %13 oranında olduğu tespit edilmiştir.⁵¹ Türkçe dersleri içerisinde yapılan incelemelerde ise okuma alanının ağırlıklı olarak yer kapladığı, bu alanı yazma ve konuşma alanlarının takip ettiği saptanmaktadır.⁵² Günümüzün Türkçe eğitimi bünyesinde alanların dağılımı düşünülecek olursa Sultan II. Abdülhamid devrindeki Türkçe eğitiminin benzer bir yapıda olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca; 3. sınıf düzeyinden itibaren kıraat eğitiminin ahlaki metinlerle verilmeye çalışılması, okuma eğitimi ile değerler eğitimi arasında irtibat kurmak maksadını taşımaktadır. Böylelikle öğrencilerin okuma alanında gelişmeleri sağlarken ahlaki gelişimleri desteklenmiştir. Bu husus, günümüze ışık tutacak türden bir eğitsel özellik olarak görülebilir.

2.2. Rüştîyelerde Türkçe Öğretimi

Sıbyan mekteplerinin programlarına yapılan takviyelerle meydana gelen orta seviyedeki okullar, "rüştîye" adıyla anılmaktadır. 1939 yılında II. Mahmut tarafından açılan bu okullar bugünkü ortaokulların karşılığı olarak düşünülebilir. Sıbyan mekteplerinden sonra öğrencilerin devam etmesi için açılmak istenen "sınıf-ı sâni" ismi değiştirilerek "Rüşdiye" adını almıştır. Bunun için de Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. Eğitim süresi dört yıl olarak açılan Rüşdiyeler 1850

⁴⁹ Emiroğlu, *a.g.e.*, 86.

⁵⁰ Başar, *a.g.e.*, 99.

⁵¹ Topuzkanamış, *a.g.e.*, 196.

⁵² Topuzkanamış, *a.g.e.*, 196.

yılında altı yıla çıkarılmışsa da 1863'te beş, 1869'da ise tekrar dört yıla düşürülmüştür.⁵³ Rüşdiyeler erkek, kız, karma, özel ve askerî rüşdiyeler olarak ülkenin hemen her tarafına yayılmıştır. Bu mekteplerin müfredatları okul türüne göre değişiklik göstermiştir. Örneğin Tablo 3'teki Şam Rüşdiyesi'nin 3. sınıfında 2 saat nahiv ve 1 saat kıraat ve imla adı altında toplam 3 saat Türkçe dersi yer alırken 1903 tarihli bir arşiv belgesinde⁵⁴ Türkçe dersinin 4 saat olduğundan söz edilmektedir.

Rüştiyelerin eğitim tarihimizde önemli bir yeri vardır. Rüştiyelere Türkçeyle ilgili dersler konulmuştur. İptidai mekteplerde Türkçe okuma ile Kur'an-ı Kerim ve dinî ilimler okutulup rüştiye mekteplerinde öğrencilerin ana dili ve devletin resmî dili olan Türkçenin dil bilgisini gereken şekilde öğrenmesi önemli görülmüştür. Çocukların kendi dillerini öğrenmeden diğer dilleri öğrenemeyeceği düşünüldüğünden Türk çocuklarının diğer dillerden önce Türkçe öğrenmeleri şart koşulmuştur.⁵⁵

1893'te yapılan müfredat değişikliğiyle erkek ve kız rüştiyelerin derslerine birtakım yenilikler getirilmiştir. Bu yenilikler, Türkçe öğretimi açısından önemlidir çünkü bunlar sayesinde Türkçe derslerinin sayısı artırılmıştır.⁵⁶ Nitekim bir arşiv belgesine⁵⁷ göre 1881'de rüştiye mekteplerinin birinci sınıfından Fransızca dersinin kaldırılmasından ve Türkçenin ön plana çıkarılmasından bahsedilmektedir.

1883-1884 ders yılında Şam Rüştiyesinin Türkçe eğitimine yönelik ders dağıtım cetveli şu şekildedir:

Tablo 3. Rüşdiye ders dağıtım cetveli⁵⁸

Ders	1. s	2. s	3. s.	4. s.	5. s.	6. s.	7. s.	Toplam
Kavaid	2	2		1				5
Kıraat-ı Türkiyye	2							2
Lügat ve İmla	2							2
Kıraat		1						1
İmla		1						1
Nahiv			2					2
Kıraat ve İmla			1					1
Kıraat ve Ezber				1				1
Usul-i Kitabet					1			1
Edebiyat						1		2
Usul-i Tahrir ve İnşa							1	1
Kitabet-i Resmîyye						1	1	2
Toplam	20/6	21/4	24/3	24/2	25/1	24/2	24/2	162/21

⁵³ Baltacı, a.g.e., 446-462.

⁵⁴ BOA, MF İBT, 152/11

⁵⁵ Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010)

⁵⁶ Başar, a.g.e., 104.

⁵⁷ BOA, MF MKT, 68/15

⁵⁸ Ersoy Topuzkanamış, "Osmanlı Dönemi İlk Modern İptidaiye ve Rüştiye Programlarında Türkçe Eğitimi: 1891 Yılı Örneği", *OTAM*, 43 (2018a): 247-280.

2.3. İdadilerde Türkçe Öğretimi

İdadiler, 1869'da orta öğretimin ikinci kademesi olarak açılan okullardır. Klasik dönemde Fatih Sultan Mehmet, "Sahn-ı Seman"⁵⁹ için hazırlayıcı anlamında "Tetimmeleri"⁶⁰ açmıştır. Daha sonraki dönemlerde de birçok mektebin idadi veya ihzari sınıfları açılmıştır. Bütün bunlar, o müesseselerin hazırlık sınıflarıdır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, "İdadi" adıyla bu okulların açılmasını sağlamıştır. Nizamname kapsamında nüfusu 1000 haneyi geçen yerleşim yerlerinde açılması öngörülen idadiler ile orta öğretimin taşrada yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. 1900'lerin başında imparatorlukta toplam idadi sayısının 109'a ulaştığı tespit edilmiştir.⁶¹

1892 senesinde idadilere yönelik üç farklı programın hazırlandığı görülmektedir. Bu programların ilki, Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Maarif Nezaretince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programı başlığını taşır. İkinci program ise Vilayet-i Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekatib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları adını taşır. Son programın adı ise Umum Mekatib-i Rüşdiye ve İdadiyede Beher Hafta Okunacak Ulum ve Fünunun Haftalık Aded-i Dürusunu Mübeyyin Tanzim Olunan Cetvel'dir.

Hazırlanan müfredatlar incelendiğinde ilk iki program kapsamında kıraat, imla, lügat, inşa, kavaid gibi alanların yer aldığı görülür. Daha sonraki programlarda Türkçe üst başlığının altında yazma, okuma, edebî metinler ve dil bilgisi kurallarına yer verilmektedir.⁶² Ayrıca Arapça edebiyat derslerinde Arapçadan Türkçeye, Türkçeden Arapçaya tercüme yöntemlerinin ve uygulamalarının yapılmasının uygun görüldüğüne dair 1887 tarihli bir arşiv belgesine⁶³ rast gelinmiştir.

Tablo 4. İdadi yıllık ders dağıtım cetveli⁶⁴

Dersler	1. s.	2. s.	3. s.	4. s.	5. s.	6. s.	7. s.	Toplam
Türkçe Kıraat	4	2						6
Lügat ve İmla	2							2
Kavaid-i Osmaniye		2						2
Kavaid-i Osmaniye ve Kıraat			2					2
Usul-i İnşa ve Kitabet				2	3			5
Belagat						2		2
Edebiyat ve Ahlak							2	2
Toplam	18/6	20/4	24/2	25/2	25/3	25/2	23/2	160/21

Dört yıllık rüşdiyeler üzerine 3 yıl olarak açılan idadiler, bugünkü lise karşılığı okullardır. Nizamname, bu okulları rüşdiyelerin üstünde ve sultanilerin altında göstermektedir. Bu okullarda dil bilgisi konuları Türkçe derslerinin içinde düşünülmüştür. Programlara Türkçenin bir ders adı olarak girmesi dikkate değer bir gelişmedir. 17 Zilkade 1309/13 Mayıs 1892'de Maarif Nazırı

⁵⁹ Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da kurulan yüksek dereceli medrese.

⁶⁰ Tetimme medreseleri Sahn medreselerinin arka planında onlardan dar bir sokakla ayrılan, paralel dizilmiş, Sahn medreseleri gibi dörderden sekiz medrese hâlinindedir. Bunlar Sahn medreselerini tamamlar nitelikte olup derece itibarıyla daha alttaydı ve Sahn'da okuyacak talebeyi hazırlamaktaydı. Süheyl Ünver bunları lise gibi mütalaa ederse de aslında birer mahreç medresesiydi ve hepsi müstakil medrese durumundaydı. Tetimmelerin diğer adı olan Musile-i Sahn "Sahn'a götüren, ulaştırın" demektir. Sahn medreseleri yüksek dereceli olduğuna göre retimmeler orta seviyede medreseler sayılabilir. (Unan, 2008: 533)

⁶¹ Hafızoğlu, a.g.e., 84-85.

⁶² Topuzkanamış, a.g.e., 247-280.

⁶³ BOA. Y. MTV. 25/52

⁶⁴ Topuzkanamış, a.g.e., 247-280.

Ahmed Rüştü Paşa başkanlığında oluşturulan komisyonun Rüşdiye de dâhil yıllık idadiler ders dağıtım cetveli şu şekildedir:

İdadilerde Türkçe derslerini okutmakla görevli öğretmenlerin gerekli bilgi ve birikime sahip olmalarına yönelik gerekli hassasiyetin gösterildiğine dair önemli ipuçları bulunmaktadır. Örneğin 1905 tarihli bir arşiv belgesinde⁶⁵ Kudüs Mekteb-i İdadisi'nin Türkçe öğretmeninin değiştirilmesine; 1906 tarihli belgede⁶⁶ ise Lefkoşe Mekteb-i İdadisi Türkçe öğretmeninin değiştirilmesine yer verilmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin resmî dili Türkçedir ve sarayda her zaman Türkçe konuşulmuştur. Hanedan veya kurucu çekirdek kadro ana dillerini terk etmemiştir. Bu da Osmanlı aidiyetinin özünü oluşturmaktadır. Osmanlı'da yeknesak bir kimlik / aidiyet yoktur. Müslüman halk Hristiyan halka göre Osmanlı kimliğine daha çok sahip çıkmıştır. Bununla birlikte merkezin patronajında şekillenen kültür kendi kimliğini de oluşturmuş, bu kimliğin taşıyıcısı da esasen Türkçe olmuştur.⁶⁷ Osmanlı'da Türkçe, devlet dili olmakla beraber devletin bünyesinde yer alan diğer milletlere karşı bir baskı aracına dönüştürülmemiştir. Şüphesiz bu bilinçli bir şekilde yapılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devletler milliyetçilik akımından olumsuz şekilde etkilenirken, yaşadıkları ortam, diğer milletler gibi dil politikası oluşturmalarına engel olmuştur. Çünkü çok uluslu toplulukların tümünü bir arada tutacak dil politikası oluşturmak için ya asimilasyon sistemini ya bölgesel dilsel özerkliği ya da tüm bunların üzerinde hepsini kucaklayacak ve din birliği ile desteklenecek ilahi yönü olan bir dili ve onun politikasını ön plana çıkarmak gerekecekti.⁶⁸ Osmanlı için dil politikası geliştirmede başka bir meseleyi Ungan⁶⁹ şöyle dile getirir:

Dinin toplumu yönlendirmede çok etkili olduğu bu dönemde özellikle çok dilli topluluklarda fazla bir sorun yaşanmamış, o dinin indiği dil (dinin dili) herkes tarafından kutsal kabul edildiği için devleti idare edenler, bir dil politikası oluşturma gereği hissetmemişlerdir. Çünkü toplumların bunu talep edecek bir zihinsel yapıları henüz daha oluşmamıştı. Ancak imparatorluğun son dönemlerinde çeşitli alanlarda (askerî, ilmî vb.) eksikler Batı karşısında eğitimde reform yapma ihtiyacını gerektirmiş, hayata geçirilemeyince de zaruri hâle getirmiştir.

II. Mahmut döneminde başlayan eğitim reformları Tanzimat döneminde kendini daha bilimsel yöntemlerle hissettirmeye başlamıştır. Tanzimat döneminde özellikle Avrupa'yla yakınlaşmamız, gazetelerin çıkarılması, roman ve hikâye gibi türlerin neşredilmeye başlanması eğitimi ve özellikle dil konusunu ön plana çıkarmıştır. Tanzimat Fermanı'nda eğitimle veya dille ilgili herhangi bir maddenin olmamasına karşın fermana yer alan maddelerin gerçekleştirilebilmesi eğitim ve dil gerçeğiyle devleti karşı karşıya bırakmıştır. Neşredilen gazeteler hangi dille neşredilecekti, halka hangi dille hitap edilecekti, neşredilen romanları kim okuyabilecekti, gazetenin asıl amacı olan halkı aydınlatmak ve bilgilendirmek nasıl gerçekleşecekti? Çünkü neredeyse ortak bir dilden bahsetmek bu dönemde oldukça güçlü. Öyle ki 1876 yılında açılan 1. mecliste yer alan mebuslar Türkçe

⁶⁵ BOA, MF MKT, 898/50

⁶⁶ BOA, A.MTZ KB, 3/18

⁶⁷ Develi, *a.g.e.*, 51-68.

⁶⁸ Suat Ungan, *Türkçenin Türklerden Çektikleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015): 5.

⁶⁹ Ungan, *a.g.e.*, 4.

konusarak birbirleriyle anlaşamamışlardır.⁷⁰ Eğitim ve dil sorunu gerçeğinin farkına bu dönemde varılmıştır. Bu gerçeğin farkına varılması neticesinde ilk Türk akademisi olan “Encümen-i Daniş” kurulmuştur. Bu akademi dil, eğitim, kültür gibi alanlarda gerekli çalışmaları yapmak, Batı’daki fennî çalışmaları takip etmek ve gerekli gördüklerini tercüme yoluyla halka ulaştırmak gibi bir görev üstlenmiştir. Bu ve benzeri gelişmelerin neticesinde dilin sadeleştirilmesi, alfabe sorunu, azınlık veya gayrimüslim eğitimi, Türkçe gramer kitabı eksikliği gibi konular konuşulmaya başlanmış ve neticede Türk dilbilimci Bergamalı Kadri’den yaklaşık üç yüz yıl sonra Türkçe bir gramer kitabı vücut bulmuştur.

Ortaylı (2016) tarafından "modern Türkiye'nin oluştuğu dönem" diye tanımlanan Sultan II. Abdülhamid dönemi, Osmanlının Tanzimat öncesinden başlayıp Tanzimat’la devam eden yenilik, değişim ve dönüşümlerinin hayata geçirilme imkânı bulduğu zaman dilimidir. Özellikle Tanzimat döneminde yapılmak istenen ana dili öğretimi, okullaşma ve eğitim alanlarındaki çalışmalar II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilmiştir. Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesi, Türkçe gramer kitaplarının yaygınlaşması, okullaşma oranının artması, yabancı okullarda eğitimin Türkçe yapılması ve teftişi, Türkçe adını taşıyan ilk dersin okullarda yerini alması, ilköğretimin zorunlu hâle getirilmesi II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde gerek ilköğretim okullarının açılıp yaygınlaştırılması gerekse de orta öğretim düzeyinde okulların kurulmasıyla eğitimde kademeli yapı anlayışının yerleşmesini sağlamıştır. Eğitimin her kademesinde Türkçe eğitime verilen önem artmıştır. Bu önemi dönemin öğretim programlarından ve öğretmenlere yönelik kitaplardan takip etmek mümkündür. Günümüz modern eğitim sisteminin yerleşmesi, günümüz Türkçe öğretim programını oluşturan dört temel becerinin ve dil bilgisi öğrenme alanının temellerinin yine bu dönemde atıldığı görülmektedir. Alfabe kitaplarında Elifba-i Osmani adıyla birlikte ilk kez Elifba-i Türki ismi de yine bu dönemde kullanılmıştır.

Son olarak II. Abdülhamid’in açtığı okullarda Batı ile her konuda yarışabilecek bir nesil yetiştirilmiş, günümüzdeki birçok kurumun temeli atılmış ve en önemlisi kurduğu sistemde yetişen öğrencilerin çoğu tarihe adlarını yazdırmışlardır. Cumhuriyet, II. Abdülhamid’in özel olarak açtığı okullarda eğitim alan öğrencilerle kurulmuştur. Bu okullarda yetişen her öğrenci ileri düzeyde bir Türkçe bilgisine ve bilincine sahip olmuştur. Netice itibarıyla II. Abdülhamid döneminde Türkçe öğretimi açısından olumlu gelişmelerin yaşandığı ve ciddi ilerlemelerin kaydedildiği hükmüne ulaşılabilir.

⁷⁰ Enver Ziya Karal, *Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu* (Ed. M. Belge), Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Cumhuriyeti Ansiklopedisi C. II (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 314-333.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y. MTY, 252/19.
 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF MKT, 68/15.
 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR SYS, 2388/29.
 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF MKT, 1207/17.
 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y. MTV. 25/52.
 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF MKT, 898/50.
 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A)MTZ KB, 3/18.
 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF İBT, 152/11.

Diğer Kaynaklar

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (MÖ 1000 MS 2016)*. Ankara: Pegem Yayınları, 2016.
- Alkan, Necmettin. Türkiye’de Siyasi Hesaplaşma Aracı Olarak Sultan II. Abdülhamid: Kızıl Sultan’dan Ulu Hakan’lığa Dönüşen Algı. Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi içinde. s. 61-85. İstanbul: Bağcılar Belediyesi. (2022)
- Altınova, Ayşegül. “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.
- Atsız, Hüseyin Nihal. *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2018.
- Azap, Eralp Yaşar. “Osmanlı Okullarında Türkçenin Öğretimine Genel Bir Bakış.” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 20 (2024): 242-265.
- Baltacı, Cahit. *Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim*. (Ed. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca) Türkler, C.11, 446-462, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Başar, Umut. “Yüzbaşı İhsan’ın Kavâ'id-i İmla ve Tahrir’inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.” Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Baykara, Tuncer. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kurucularının Yetiştigi Bir Dönem Olarak Sultan II. Abdülhamid Çağı.” *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi* içinde. s. 55-61. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2002.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*. İstanbul: Tan Matbaası, 2004.
- Çetinsaya, Gökhan. “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi.” *Osmanlı Araştırmaları*. 47 (2016): 353-409.
- Çevik, Nurcan. “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimdeki Gelişmeler: Kastamonu Örneği.” Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

- Develi, Hayati. *Osmanlı Türkçesi Kılavuzu-1*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2008.
- Develi, Hayati. *Osmanlı'nın Dili*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2009.
- Dirgen, Sefa. "II. Abdülhamid Dönemi Muhafız Taburu: Ertuğrul Süvari Alayı." Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Emiroğlu, Gülmisal. "2. Abdülhamid Dönemi Layihalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri." Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Engin, Vahdettin ve Vurgun, Ahmet. *19. yüzyıldan 20. yüzyıla Osmanlılık-Türkçülük Algısı ve 19. Yüzyılın Başlarında Modernleşme Çabası, Türkler Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar*. İstanbul: Arvana Yayınları, 2014.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1997.
- Ertem, Rekin. *Dil Öğretimi* (Ed. E. Erverdi, M. Kutlu ve İ. Kara) Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C.2, s.300-305, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.
- Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. Çev., Pelin Siral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gündüz, Mustafa. *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*. Ankara: Doğubatı Yayınları, 2015.
- Gündüz, Mustafa. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Tarihçiliğinde Yöntem ve İdeoloji." *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi* içinde. s. 269-281. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022.
- Gürel, Zeki & Aksoy, Tarık. "Türkçe İlk Alfabe Kitabı Nuhbetü'l-Etfâl'de Türkçe Öğretim Metodu ve Günümüzdeki Bazı Uygulamalar." *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/17 (2008): 1-29.
- Hafızoğlu, Taner. "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat." Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- İstiklal Marşı Derneği. *Türk'ün Dili Kur'an Sözü*. İstanbul: TİYO Yayınları, 2016.
- Kalenderoğlu, İhsan ve Dağdelen, Selçuk. "Yenilikçi Eğitimin Mimarı: Selim Sabit Efendi." Ed. A. F. Arıcı. *Büyük Eğitimciler* içinde. s.135-146. Ankara: Pegem Kültür Yayınları, 2020.
- Karal, Enver Ziya. "Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu", (Ed. M. Belge), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Cumhuriyeti Ansiklopedisi* C. II, s. 314-333. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Karal, Enver Ziya. "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)." *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Karataşer, Büşra. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme." *The Journal of Academic Social Science Studies*, 57 (2017): 423-434.
- Karpat, Kemal. H. *Osmanlıdan Günümüze Edebiyat ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Kaynak, Aziz. "Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları." Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

- Kodaman, Bayram. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlıya Bakmak Osmanlı Çağdaşlaşması*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016.
- Özkan, Selim Hilmi. “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Dil Eğitimi.” *Turkish Studies* 5, 3 (2010): 1783- 1800.
- Özmkas, Yavuz. “Bir Kitabın Peşinde: Bir Kültür Dedektifliğinin Öyküsü”, *Bellekten*, 5 (1994): 36-37
- Parlar, Muammer. *Rasulü Ekrem Söyledi İşiten Türk Oldu*. İstanbul: TIYO Yayınları, 2015.
- Polat, Nazım Hikmet. “Ahmet Cevdet Paşa ve Türkçenin Öğretimi.” *TÜBAR-XIII* (2003): 447-454.
- Topuzkanamış, Ersoy. “Osmanlı Dönemi İlk Modern İptidaiye ve Rüştüye Programlarında Türkçe Eğitimi: 1891 Yılı Örneği”, *OTAM*, 43 (2018a): 247-280.
- Topuzkanamış, Ersoy. “Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, (2018b): 185-226.
- Unan, Fahri. “Sahn-ı Seman” *İslam Ansiklopedisi*, (35. cilt), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Ungan, Suat. *Türkçenin Türklerden Çektikleri*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015.
- Vurgun, Ahmet. “II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri.” Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018.